

І.К.Патриляк (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ВНЕСОК ОУН ТА УПА У БОРОТЬБУ ПРОТИ НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

*У статті розглядаються питання взаємин ОУН і УПА
з німцями в роки Великої Вітчизняної війни, участь
Повстанської армії в боротьбі з гітлерівськими
окупантами.*

"Гітлерівська Німеччина остаточно розгромлена і розбита. Не боятися більше українському народові ні винищення у газових камерах, ні масових розстрілів цілих десятків сіл озвірілими гестапівцями. Не буде вже німець бити по лиці свободолюбивого українського селянина, ні відбирати в його землі, щоб повернути його в раба німецького пана. Не гнатиме тисяч і десятків тисяч робітників і селян у новітній ясир - в Німеччину (...). Великий вклад у перемогу над Німеччиною внесли й Ви, Українські Повстанці. Ви не допускали, щоб німець свобідно господарив на українській землі і вповні її використовував для своїх загарбницьких цілей. Ви не дозволили йому грабити українського села, не допускали до вивозу в Німеччину. Ваша караюча рука гідно відплачувала за розстріли і палення сіл... У боротьбі з Німеччиною наша Українська повстанча армія зорганізувалася і пройшла першу бойову школу"¹. Такими словами визначив роль своїх побратимів у розгромі третього рейху головнокомандувач УПА Роман Шухевич у травні 1945 р.

В українській і зарубіжній публіцистичній та науковій літературі й досі ведуться суперечки навколо питання - на чиєму боці була ОУН і УПА в роки Другої світової війни? На наше переконання, така постановка проблеми є некоректною, неграмотною і, значною мірою, провокативною. Слід пам'ятати, що належність воюючих сторін в останній світовій війні до того чи іншого табору доволі часто зазнавала змін. Так, Радянський Союз, почавши війну в тісній спілці з нацистською Німеччиною, закінчив її найбезкомпроміснішим противником гитлеризму. Британія, яка в 1940 р. була готова надати Фінляндії серйозну військову допомогу у війні проти СРСР, невдовзі опинилася в лавах союзників Кремля. Змінювали свої союзницькі уподобання Румунія, Угорщина, Італія, Фінляндія, Франція, лідери антиколоніальних рухів Північної Африки, Близького й Далекого Сходу. Ці вагання відбувалися згідно з геополітичними змінами у воюючому світі, які, в свою чергу, визначали національний інтерес кожної окремої держави чи впливової політичної групи.

Цілком зрозуміло й закономірно, що керівництво ОУН, а згодом і УПА, намагалося діяти і визначати свою позицію відповідно до власних уявлень про національні інтереси України. При цьому, як і будь-які практикуючі політики, оунівці могли інколи помилятися, що особливо помітно нині, з урахуванням нашого історичного досвіду. Отже, у пропонованій статті автор прагне подати власне бачення еволюції стосунків українського націоналістичного руху з Німеччиною в період від червня 1941 р. до жовтня 1944 р. і, згідно з цим, визначити внесок ОУН* і УПА у звільнення українських земель від гитлеризму.

Від співпраці до протистояння

Співпраця між УВО, а потім ОУН і Німеччиною до початку Другої світової війни уже тривала шістьнадцять років. Вона, головним чином, зводилася до технічних моментів і замикалася на контактах із розвідкою та контр-

* Тут і далі йтиметься про ОУН, очолювану С. Бандерою.

розвідкою німецьких збройних сил. Подібна практика пошуку впливових закордонних покровителів була абсолютно нормальною й поширеною серед усіх революційних національних і соціальних рухів уже не одне століття. Тому немає нічого дивного в тому, що українські націоналісти шукали союзників у середовищі іноземних держав. Країни колишньої Антанти, які були задоволені існуючим станом справ, не бажали зміни політичної карти Європи, а відтак, не могли прихильно ставитися до національних устремлінь українців, що прямо суперечили їхнім геополітичним інтересам. Єдиною, відносно могутньою, хоча й скованою "ланцюгами Версаля" країною, зацікавленою у зміні існуючого у міжвоєнній Європі "статус кво", була Німеччина. Тож цілком закономірно, що на співпраці з нею, значною мірою, базували свої розрахунки лідери українського націоналістичного руху.

Через сорок років після завершення Другої світової війни Я. Гайвас, аналізуючи українсько-німецькі стосунки цього періоду, підкреслював: "До держав-ревізіоністів належала в першу чергу Німеччина, яка також була найбільшою державою ревізіоністичного табору й уважала себе найпокривдженішою... Українське суспільство нашого Заходу, тобто земель, які опинилися на Захід від польсько-російської границі, за дуже маленьким винятком, також дуже прихильно ставилися до ревізії Версальського договору, який формально підтвердив наше поневолення... Таке становище західної частини українського народу було зовсім самозрозумілим і викликане воно було свідомістю, що дорога до Української держави веде через ревізію того договору... Таким чином, так звана позитивна постава українського суспільства до нацистської Німеччини була побудована на зовнішніх національно-політичних розрахунках, була звичайною концепцією, спрямованою на шукання прихильних сил у світі та еventуальних союзників. А на таке кожен народ має не лише повне право, але і його керівні чинники мають обов'язок працювати у тому напрямку"².

Не менш влучно про стосунки українських політичних лідерів із Німеччиною висловився вчений-історик українського зарубіжжя І. Лисяк-Рудницький. Вказуючи на існування в українському суспільстві пронимецьких настроїв, він зазначав: "Ця настанова (прихильна до Німеччини. - *І.Л.*) існувала вже до 1933 р., і вона тривала після 1933 р. не тому, що Німеччина стала нацистською, а тому що вона далі перебувала в опозиції до "статус кво". Якщо українці в цьому відношенні помилились, вони заслуговують на таку саму поблажливість, як ті з-поміж західних лібералів, що замикали очі на реалії російського комунізму"¹¹.

Найбільш серйозною проблемою у стосунках між ОУН і Німеччиною у період до липня 1941 р. була невизначеність Берліна у ставленні до державницьких прагнень українського народу. Ця нечіткість спостерігалася не лише в офіційних документах третього рейху, вона панувала в думках найвищого керівництва держави і партії, у тому числі й у самого фюрера, який у липні 1940 р. заявляв про можливість створення буферних держав - України, Прибалтики й Білорусії, потім говорив про німецькі адміністративні округи на цих територіях і лише перед самою війною з Радянським Союзом схилився до думки про повну колонізацію України¹.

На противагу фюреру, ціла група впливових німецьких генералів та офіцерів (В. фон Браухіч, Т. Ендерс, Е. фон Лагузен, Ф. Гальдер, Г. Кох, Т. Оберлендер, Е. Штольс, Гросскурт та ін.) цілком щиро вважали створення Української держави справою абсолютно необхідною для ведення війни проти СРСР. Їх підтримував також міністр для окупованих земель на Сході, прибалтійський німець А. Розенберг, який навіть у офіційних директивах згадував про майбутню незалежну Україну під протекторатом Німеччини. Так, 7 травня 1941 р. в інструкції для рейхскомісара України він зазначав: "Мета роботи рейхскомісара на Україні полягає, по-перше, в одержанні для німецького рей-

ху продовольства і сировини (...), а потім у створенні вільної Української держави, тісно зв'язаної з Німеччиною"⁵.

Хоча позиція генералів і Розенберга майже ніколи не збігалася з позицією партійного керівництва, все ж вона виглядала впливово і переконливо. Характеризуючи її, провідний член ОУН С. Ленкавський писав: "В початкових роках війни німецька армія мала більший голос, ніж у часі миру. Вона творила, до деякої міри, другий політичний фактор в Німеччині і була не лише єдиною силою в тоталітарній державі, яка не згітлеризувалася повністю, але в різних відношеннях стояла в антагонізмі до політичної керівної сили, до Націонал-Соціалістичної партії... З цими колами німецьких військовиків, що займалися політичними справами, ставилися прихильно до самостійності України, революційна ОУН утримувала приязні зв'язки... Обі сторони згоджувалися, що питання генеральних українсько-німецьких стосунків під час війни і після неї залежатиме від ставлення Німеччини до державної самостійності України. Доки це питання остаточно не вирішене, загалом доки задуми партії ще не є діючими політичними факторами і є можливість на них впливати, доти базою взаємовідносин буде підтримка тими військовими колами наших самостійницько-визвольних акцій у таких межах, які були можливі в умовах німецької політики перед початком війни з СРСР"⁶.

Українські політичні емігранти неодноразово цитували А. Розенберга, котрий, як зазначалося, стояв на позиціях створення сателітної Української держави. Так, у статті В. Мурашка "22 червня 1941 року", вміщеній у гетьманському часописі "Нація в поході", згадуються слова А. Розенберга, опубліковані в газеті "Фелькішер Беобахтер": "Націонал-соціалістична революція і Німецька держава покликані розв'язати дві проблеми на Сході. Одна - знищення большевизму, як ідеї й політичної сили; друга - розв'язання завдань, що випливають із історії простору й народів СРСР. Треба знайти нове рішення, що, відповідаючи традиціям різних народів, прямувало б з огляду на цілість Європи до її загального порятунку". Прочитавши слова рейхсміністра, автор пафосно підсумував: "Програма проречиста і ясна. До того ж вона вийшла з-під пера Розенберга і надрукована у "Фелькішер Беобахтер"⁷.

Зазначимо також, що на українське громадянство серйозне позитивне враження справила політика німців у культурно-освітній сфері, яка здійснювалася ними протягом 1939-1941 рр. у генеральному губернаторстві. Зокрема "Вісник" Українського центрального комітету опублікував 15 грудня 1940 р. цікаві статистичні дані стосовно українських шкіл у регіоні. З наведених цифр автор одразу ж зробив далекосяжні політичні висновки: "700 000 українців у генеральному губернаторстві має сьогодні 902 школи, коли 7 000 000 українців у бувшій Польщі не мали їх більше 300. Отже, пропорціонально до числа українського населення, німецька влада дала нам у 30 разів більше публічних шкіл, як уряд бувшої Польщі"⁸. До цього додамо, що в Закерзонні діяли 2 українські гімназії, 1000 кооперативів, 900 відділень "Просвіти", українські видавництва, виходила щоденна газета "Краківські вісті" тощо⁹. Така позиція німців стосовно українських культурних потреб породжувала довіру до їхньої української політики загалом. Так, "Освідомчий відділ" все того ж Українського центрального комітету влітку 1941 р. констатував: "Серед тутешньої інтелігенції в 95% є настрої повної віри у Воскресіння України і щирість німецької влади в залагодженні української справи"¹⁰.

Відсутність чіткої й послідовної позиції в "українському питанні" з боку тодішніх лідерів Німеччини, окрема специфічна позиція багатьох високопоставлених армійських офіцерів, а також невпинне "загравання" з українськими еміграційними колами та українським населенням Закерзоння породжували в масах українського народу на Галичині, Волині, а частково й у Центрально-Східній Україні наївне сподівання на те, що з приходом в Україну нацистів буде відроджено Українську державу. Ці сподівання вилились у фантастичні

чутки, які поширювалися серед селян Київщини, про те, що з німцями "їде разом український уряд, який у 1920 році ще з Петлюрою подався на еміграцію"¹¹.

Відповідно, керівництво ОУН напередодні німецько-радянської війни ставилося до Німеччини та її військ як до союзників майбутньої Української держави у спільній боротьбі проти більшовизму. Це ставлення зафіксоване у багатьох документах, зокрема у травневих інструкціях Революційного проводу "Боротьба й діяльність ОУН під час війни"¹². Очевидно, що лідери ОУН уважали такий союз природним і необхідним для швидкої перемоги над більшовизмом. Своє обґрунтоване бачення важливості створення Української держави на початковому етапі війни вони виклали у меморандумі до німецького уряду від 23 червня 1941 р., в якому, між іншим, у досить жорсткій формі попередили гітлерівців, що у разі відмови підтримати Українську державу, в них виникнуть серйозні проблеми. Цілком зрозуміло, що можливість відхилення нацистами запропонованого українцями союзу виглядала в очах оунівців малореальним самовбивчим кроком.

Досить влучно з цього приводу висловився колишній учасник українського батальйону "Нахтігаль" М.Кальба, який у своїх спогадах зазначав: "Правда, було написано в Гітлеровому програмовому творі "Майн кампф" про некорисне ставлення до України, та ніхто не був здібний вірити в те, бо йти походом проти Москви без зговорення з поневоленими народами, після досвіду Карла шведського та Наполеона, виглядало на безглуздя, тим більше, що німці мали й самі добру науку з Першої світової війни. А до того, старі німецькі генерали самі були непорушно переконані, що доки є договір дійсний (пакт Молотова-Ріббентропа. - /77.), про справу України не може бути мови, але, як почнеться війна, тоді ця справа буде позитивно вирішена. Тому вони діяли в тому напрямі, надіючись, що в цей спосіб зроблять своєму фюрерові милу несподіванку"¹³.

Не очікуючи від гітлерівців такої короткозорості у своїй політиці на окупованих територіях, оунівці на початку нацистського вторгнення підтримали німецькі війська, в тому числі й вдаючись до організації збройних виступів, саботажів і диверсій у тилу Червоної армії в червні - липні 1941 р. Однак принципово різне бачення майбутнього розвитку подій стосовно суверенітету України не могло не викликати конфліктів між націоналістами та гітлерівськими окупантами. "Каменем спотикання" у цьому питанні стало оприлюднення оунівцями 30 червня 1941 р. у Львові Акта проголошення державної незалежності України. По-перше, цей документ, як справедливо відзначає більшість дослідників, змусив Німеччину передчасно розкрити свої плани стосовно колонізації України. По-друге, досить оперативна, жорстка й недвозначна реакція гітлерівських спецслужб на самочинне проголошення самостійницької декларації продемонструвала лідерам ОУН, що нацизм є не союзником, а серйозним противником, якого неможливо здолати кавалерійським наскоком із застосуванням теорії "доконаних фактів". Стало цілком зрозуміло, що окупанти будуть рахуватися лише з реальною силою, а не з красивими деклараціями.

На наш погляд, керівники ОУН, які залишилися на свободі після повальних арештів липня - вересня 1941 р., зайняли збалансовану позицію. Вони не пішли за закликами радикалів негайно розпочати збройну боротьбу проти німців¹⁴, не підтримали масових демонстрацій і відкритих актів громадянської непокорності, які мали місце¹⁵, але в умовах гітлерівської окупації були не ефективними, а то й самовбивчими для Організації. Саме намаганням врятувати структури ОУН від швидкого і повного знищення слід пояснювати декларацію Крайового проводу ОУН на західноукраїнських землях від 7 серпня 1941 р., в якій наголошувалося, що Організація має "приспособитися до встановлених умов та мусить відповідати майбутнім потребам України. Ук-

раїнські націоналісти приймуть активну участь у суспільній праці на всіх ділянках національного життя. ОУН не йде - всупереч провокативним вісткам шкідників української справи - на підпільну боротьбу проти Німеччини. ОУН буде всіма способами протиставлятися вияву неорганізованої, чуттєвої реакції, що позбавлена всякого політичного реалізму та зрозуміння хвилевості теперішньої ситуації, навіть при найкращих намірах, може нести українській справі великої шкоди"¹⁷.

Проголошуючи свою "лояльність" до окупаційного режиму в офіційних документах, лідери Організації українських націоналістів у вересні 1941 р. на першій конференції, підпільно зібраній у Львові, визначили, що Німеччина після своєї перемоги у війні з СРСР буде протистояти створенню Української держави. Відтак було вирішено перевести у підпілля провідні кадри, паралельно продовжуючи використовувати будь-які легальні методи праці для закріплення організаційної мережі ОУН на території всієї України"¹⁸.

Члени ОУН, переведені у підпілля, за свідченнями тодішнього "урядуючого керівника" Організації М.Лебеда, мали розгорнути військову підготовку, розповсюджувати листівки із закликами до населення не їхати на роботу до Німеччини й не здавати гітлерівцям продовольчого контингенту, не займатися збиранням і складуванням зброї та боєприпасів¹⁹.

Діючи у відповідності до наказів керівництва, члени ОУН посилювали свою діяльність на більшості території України аж до Донбасу включно²⁰. Активність оунівців на окупованих територіях, їхнє прагнення проникнути в адміністрацію та до лав новоствореної міліції, яку націоналісти прагнули взяти під свій контроль на терені всього рейхскомісаріату²¹, призвели спочатку до категоричної заборони від 17 жовтня 1941 р. включати прихильників руху С.Бандери до допоміжних поліцейних команд, а згодом і до знаменитого наказу № 12/41 від 25 жовтня 1941 р., згідно з яким членів ОУН мали арештовувати й після допитів таємно страчувати як грабіжників²².

На кінець листопада 1941 р. співробітники СД були впевнені в тому, що рух С.Бандери готує повстання в рейхскомісаріаті "Україна". Ця переконаність посилилася на початку грудня 1941 р., коли було заарештовано чотирьох керівників ОУН Житомирщини. На допитах один з них Семен Марчук показав, що члени ОУН "отримали доручення відшукувати в лісах російську зброю і боєприпаси та переносити їх у сховки, щоб вони не потрапили до рук вермахту" і могли бути використані "у момент, який керівництво ОУН вважає сприятливим, і коли будуть сформовані групи партизанів (тому вишкочується вірна Бандері міліція) і розпочнеться наступ проти німецьких окупаційних військ"²³⁻²⁵. С.Марчук також заявив, що керівники бандерівської Організації українських націоналістів не вірять у перемогу Німеччини над Радянською Росією й Англією, а думають, що, здобувши перемогу над Росією, Німеччина буде настільки ослаблена, що не зможе продовжувати війну. Саме в цей момент українська армія, створена Організацією, "зможе завдати остаточного удару по німецьких збройних силах і створити незалежну Українську державу"²⁴.

На зламі 1941-1942 рр. нацистські органи безпеки дійшли висновку про те, що, "окрім групи ОУН Бандери, в Україні не існує жодної організації опору, яка була б здатна становити серйозну небезпеку"²⁵. У середині січня 1942 р. гітлерівці завдяки слідчим діям знали, що під впливом ОУН знаходиться українська міліція та допоміжна поліція не тільки Волині, а й Поділля, Києва, Херсона, Запоріжжя й інших великих міст і стратегічно важливих регіонів. їм навіть вдалося дізнатися, що сигналом до повстання мав стати одночасний підірив великих залізничних і шосейних мостів на терені всієї України²⁶. Очевидно, такою акцією планувалося паралізувати військові перевезення й скувати армію противника.

Про підготовку оунівцями антинімецького повстання свідчать також ра-

дянські документи, зокрема донесення партизанських командирів до Центрального штабу партизанського руху і ЦК КП(б)У. Причому, з них випливає, що активісти ОУН приховували від окупантів зброю й накопичували її на підпільних складах ще з липня - серпня 1941 р.²⁷.

Таким чином, можна з упевненістю констатувати, що протягом незначного відрізка часу Організація українських націоналістів від співпраці з Німеччиною повністю переорієнтувалася на боротьбу з нею. Це чітко продемонструвало ситуативність у діях ОУН, прагненні її керівництва орієнтуватися залежно від обставин, намагаючись максимально ефективно використовувати їх у своїх інтересах. Якщо в перші тижні війни Німеччина, яка своїм нападом ослаблювала СРСР, розглядалася як природний союзник українського національно-визвольного руху, то з моменту brutального заперечення нацистами права України на самовизначення ОУН опинилася в ситуації, коли її фактичним союзником стала Червона армія (хоча офіційно про це ніде не йшлося), яка ослаблювала Німеччину й тим самим давала націоналістам певні шанси на проведення масового виступу під гаслами державної незалежності.

Виходячи з постанов другої конференції ОУН, проведеної в квітні 1942 р., можна припустити, що Провід Організації розраховував максимально довго стримувати збройні сутички з німецькими окупантами, очікуючи на їхнє повне виснаження й готуючись до загальнонаціонального повстання, а не локальних заворушень. Однак ці глобальні плани перекреслив жажливий окупаційний режим, установлений гітлерівцями, а також активізація на території України радянських і польських партизанів, які змусили націоналістів внести суттєві корективи до своїх планів і вдатися до тактики партизанської війни, з допомогою якої розраховувалося здобути контроль над значними територіями, які розглядалися як база для майбутнього поширення повстання на всю територію України.

Паралельно з розробкою планів антинацистських виступів бандерівською ОУН на початку 1942 р. також активізували свою діяльність прихильники полковника А.Мельника. Після арешту та розстрілу у Києві на початку лютого 1942 р. провідного активу мельниківців, а також погрому їх організаційної мережі по всій Україні в ОУН(м) виникла ситуація певної роздвоєності. З одного боку, А.Мельник і Провід Організації за кордоном продовжували займати відносно лояльну позицію стосовно Німеччини, погоджуючись очікувати на "позитивне вирішення" українського питання після розгрому СРСР. З іншого - актив мельниківської ОУН на українських землях бачив необхідність радикалізації політики щодо німців. Протягом весни - літа 1942 р. ОУН(м) провела в різних містах України свої підпільні конференції, на яких вироблялася тактика Організації в нових умовах. 14 — 15 серпня 1942 р. мельниківці провели у Києві підпільний з'їзд²⁸. Виступаючи на ньому делегати, доносячи настрої з регіональних конференцій, наполягали на залагодженні конфлікту з бандерівцями, розбудові організаційної мережі, посиленні антинімецької агітації та створенні збройних загонів. Фактично ці вимоги лягли в основу резолюції з'їзду²⁹. З кінця 1942 р. ОУН(м) почала створювати власні боївки. Однак нездатність домовитись із сильнішими бандерівцями призводить невдовзі до "поглинання" більшої частини мельниківських загонів бандерівським підпіллям.

Швидкий наступ Червоної армії продемонстрував певну несамостійність політики мельниківської ОУН, що виявилось в поновленні співпраці з німцями у 1943 р., зокрема у створенні Українського легіону самооборони тощо. На жаль, в ОУН(м) була відсутня чітка політична лінія щодо нацистів. Частина членів Організації воювала з гітлерівцями в рядах УПА, інша, навпаки, пішла з ними на співпрацю в ім'я перемоги над більшовизмом. Через це мельниківська ОУН, як цілість, випала з активної збройної боротьби проти німецьких окупантів, тим самим серйозно себе скомпрометувавши.

Від протистояння до збройної боротьби

Початок весни 1942 р. ознаменувався створенням на Волині і Поліссі перших відділів української націоналістичної самооборони. Процес формування боївок здійснювався відповідно до розпоряджень Центрального Проводу бандерівської ОУН. Перші групи очолили С. Качинський ("Остап") та І. Перегійняк ("Коробка", "Довбешка"). Координував цю військотоворчу діяльність військовий референт Організації українських націоналістів на північно-західних українських землях В. Івахів ("Сонар", "Сом"), а загальне кураторство здійснював крайовий провідник ОУН Д. Клячківський ("Охрім", "Білаш", "Кошіль", "Старий", "Клим Савур")¹⁰¹.

До середини літа самооборонні групи бандерівської ОУН на Волині вже налічували понад півтисячі бойовиків. Підготовка велася ґрунтовно. Про це свідчать факти вишколу офіцерських кадрів і наявність досить великих складів зброї. Для прикладу, зазначимо, що на одному з таких підпільних складів, у районі Костополя, який викрили гітлерівці, зберігалося 600 гвинтівок, 12 кулеметів, 254 тис. патронів, 20 тис. снарядів, 4 тис. гранат, 2 тис. мін та інші боєприпаси¹⁰². Враховуючи масштаби підготовчих робіт, немає нічого дивного в тому, що з 20 березня 1942 р. у всіх повідомленнях про події з Радянським Союзом нацисти запровадили рубрику під заголовком "Український рух опору"¹⁰³.

Наприкінці листопада 1942 р. відбулася військова конференція проводу бандерівської ОУН, учасники якої вирішили, користуючись моментом, доки німці не розпочали проти націоналістичної самооборони масштабних каральних акцій, негайно приступити до створення підпільних збройних сил, поки лісистою територією, придатною для дислокування повстанських загонів, не оволоділи конкуренти — більшовицькі та польські партизани¹⁰⁴.

Фактично ж постанови листопадової військової конференції узаконили наявний стан справ. Німецькі спецслужби ще з літа 1942 р. відзначали досі небачену активізацію українських націоналістичних груп, які поширили свій вплив із районів Кобрин - Брест-Литовськ на центральну й південну частину Волині та північ Поділля. В одному з німецьких донесень відзначалося, що "з генерал-губернаторства, через Буг, прибувають чисельні новостворені банди", які знищували засоби комунікацій і прагнули "до створення руху опору на більш широкій основі"¹⁰⁵. Лише протягом останнього тижня листопада 1942 р. німці зафіксували 150 атак націоналістичних партизанів проти своїх військових і цивільних об'єктів, а заготівля зерна через діяльність цих "банд", згідно зі звітами окупантів, у районі Сарн, Костополя й Пінська впала до 25 - 30% від раніше запланованих¹⁰⁶.

Протягом грудня 1942 і січня 1943 р. центральне керівництво Організації українських націоналістів працювало над підготовкою третьої конференції, на якій планувалося відкрито проголосити курс на збройну боротьбу з Німеччиною. Паралельно з цим крайові лідери ОУН на північно-західних землях розробили структуру УПА, принципи й методи її діяльності. Полонений у 1945 р. радянськими спецзагонами командир з'єднання УПА Юрій Стельмашук ("Рудий") на допиті засвідчив: "У лютому 1943 р. я поїхав до с. Піддубці Теремнівського району Волинської області, де крайовим військовим референтом "Сомом" (В. Івахів) було скликано нараду з питань організації УПА. Це було наближено 15 лютого 1943 р. На нараді було запропоновано:

1. Встановити, скільки можливо у кожному районі виставити людей до лав УПА на випадок необхідного виступу.
2. Намітити і розподілити по районах командний склад у відповідності з наміченим контингентом учасників УПА.
3. Розподілити зброю, боєприпаси і продукти харчування по районах за таким самим принципом.

4. Суворо конспіративно провести на місцях (у районах) загальний військовий СІШКІЛ зі всіма наміченими до лав УПА³⁷.

17 - 19 лютого 1943 р. відбулася третя конференція ОУН, яка фактично дала офіційну "відмашку" загонам УПА до антигітлерівської боротьби, котра щодень набирала поважніших обертів.

7 лютого 1943 р. сотня бойовиків Української повстанської армії на чолі з Г.Перегіняком несподівано захопила містечко Володимирець, причому було вбито 7 ворожих солдатів і роззброєно залогу місцевої поліції. В ніч з 10-го на 11-те березня відділ УПА захопив склад боєприпасів у селі Оржеві. У бою за село загинув командир сотні С.Качинський³⁷.

У середині березня 1943 р. відділ УПА розбив групу німецьких карателів біля містечка Деражня (загибло 16 німців)³⁸. 20 березня загони УПА роззброїли охорону й звільнили в'язнів Луцького табору для військовополонених³⁹. 29 березня повстанці успішно відбили наступ півтори тисячі гітлерівців на свої бази у Людвиполі⁴⁰. Того ж місяця націоналістичні партизани захопили в'язницю й табір у Ковелі, знищили пост жандармерії у Ланівцях, відбили німецькі атаки на Деражшо й провели масштабні бої з нацистами у с. Антонівка на Кременеччині⁴¹.

Загалом протягом березня 1943 р. найзапекліші сутички з нацистами Українська повстанська армія мала на Луччині, Ковельщині, Горохівщині, Рівненщині, Кременеччині, Костопільщині, Сарнинщині, Лановеччині й у Славутицьких лісах Кам'янець-Подільської області. На Кременеччині, зважаючи на активність УПА, гітлерівці змушені були з 6 квітня 1943 р. оголосити надзвичайний стан⁴².

За даними радянських партизанів, найбільшого розмаху антинімецької акції українських повстанців набули на початку квітня 1943 р. у районах Мізоч, Острог, Кременець, Верба. Зокрема під час нападу на містечко Верба було вбито 120 німецьких солдатів, у боях за село Шимовку - 24, за Острог - 32, у Мізочі - 11. Радянські партизани відзначали, що у квітні 1943 р. щодня з лісів Острозького, Шумського й Мізоцького районів на антигітлерівські акції виїжджало 60 - 70 возів із повстанцями⁴⁴.

2 квітня 1943 р. загони УПА захопили містечко Горохів, яке утримували дві доби. Вночі з 12 на 13 квітня повстанські відділи напали на районний центр Цумань, в якому знищили німецький гарнізон, вбивши більше ста ворожих солдатів. 17 квітня 1943 р. сотня УПА провела успішну засідку на німецьку мотоколонну поблизу села Борщівки, в сутичці загинуло 16 ворожих солдатів. 21 і 22 квітня запеклі бої з німецькою й польською поліцією розгорнулись у районі каменоломень біля с.Іванова Долина (Костопільщина). Під час акції повстанці захопили і знищили промислові об'єкти, підірвали два залізничні мости, заволоділи великою кількістю вибухівки⁴¹.

Наприкінці квітня 1943 р. нацисти почали застосовувати у боротьбі з УПА цілі військові з'єднання. Так, у райони Мізоч, Острог, Шумськ і Кременець було перекинуто одну дивізію, до складу якої входили два угорські полки, полк німецьких есесівців і полк, сформований з військовополонених казахів та узбеків. Після тяжких триденних боїв, не досягнувши успіхів, дивізія відступила на висхідні позиції. Ця перемога сприяла поширенню дій УПА на район, прилеглий до Славутицького лісового масиву, а також на Поділля (район Ярмолинці, Проскурів, Кам'янець-Подільський)⁴¹.

Німецькі урядовці документально засвідчили, що у квітні 1943 р. УПА контролювала всю сільську місцевість на південь від траси Київ - Рівне - Ковель - Брест-Литовськ. На північ від неї відділи Української повстанської армії вели жорстоку боротьбу за контроль над територією з радянськими партизанами⁴⁵. Дані німецької окупаційної адміністрації підтверджують звіти керівників радянських партизанських з'єднань. Так, у донесенні на ім'я Микити Хрущова від командирів Я.Мельника, Д.Буренка і М.Владимирова зазнача-

лося, що націоналістичний рух посилив свої позиції й поставив під контроль усю сільську місцевість. "У селах Рівненської області бувають тільки каральні загоны німців. Малими групами або поодинці вони тут не з'являються"⁴⁹.

Чисельність УПА, за підрахунками гітлерівських спецслужб, у квітні 1943 р. сягнула 8 - 10 тис. бійців. Нацисти панічно повідомляли, що націоналістичні партизани атакують уже посеред білого дня, нападають на потяги, визволяють людей, підготовлених для вивезення до Німеччини. У багатьох районах уже не існує німецької адміністрації, в районі Рівного спалено всі тартаки й убито близько 400 їхніх керівників і робітників⁵⁰. Сам рейхскомісар Е.Кох, звітуючись до Берліна, писав, що на Волині лишилося тільки два райони, вільні від "банд", а німецька адміністрація повноцінно функціонує лише на півдні Поділля⁵¹. Німецький генерал-комісар Волині та Поділля у своєму звіті наголошував, що у районах Горохів, Любомиль, Дубно, Луцьк, Кременець повністю "панують націоналістичні банди" і далі вів: "Це вже молена говорити про повстання"⁵².

Протягом квітня 1943 р. у боях з УПА загинуло близько 600 німців та їхніх союзників. 2 травня 1943 р. на трасі Ковель - Рівне у повстанській засідці загинув шеф СА Віктор Люце⁵³.

Весною 1943 р. у своєму внутрішньому листуванні гітлерівці зазначали, що вони не контролюють на Волині 75% орних земель і втратили 52% поставок худоби⁵⁴.

4 травня 1943 р. у с Любачів Костопільського району націоналісти напали на німецьку військову автоколонну. В результаті бою було спалено 11 машин і вбито 35 солдатів вермахту⁵⁵. 9 травня 1943 р. розпочалися тритижневі бої між карателями і загонами УПА у Скарбівських лісах. Тоді ж у сутичках біля села Лобечівка Берестечківського району окупанти вперше масово використали проти повстанських відділів артилерію й бронетехніку⁵⁶. Три дні тривали важкі бої за легендарне село Колки, в якому містилися бази і п'ять госпіталів УПА⁵⁷. 13 травня масштабні сутички відбулись у районі Деражні, де загинули перші керівники УПА-Північ - В. Івахів ("Сом", "Сонар"), шеф його штабу поручник Юліан Ковальський ("Гарпун") та ад'ютант С.Снятецький ("Сівка")⁵⁸.

У травні 1943 р. відділи УПА почали проводити великі рейди Правобережною Україною. Зокрема на Житомирщині повстанські загоны за три тижні травня 1943 р. здійснили 15 успішних боїв з німецькою поліцією й знищили поліцейську школу біля Житомира, вбивши 260 її слухачів⁵⁹.

Проведення кількох сот успішних боїв із німецькими окупантами протягом весни 1943 р. підвищили авторитет УПА, дали можливість її бійцям набути належного фронтового досвіду. Успіхи повстанців сприяли переходу на їхній бік протягом березня-травня 1943 р. 5-6 тис. українських шуцманів, які дезертирували з німецької служби.

5 травня 1943 р. в Україну з робочим візитом прибув рейхсміністр окупованих територій Сходу А.Розенберг. На нараді у Рівному йому доповіли, що "українські націоналісти завдають більше труднощів, ніж більшовицькі банди"⁶⁰. Комісар округу Луцьк заявив: "Майже всі державні господарства перебувають у руках банд. Залізниця підривають, по шляхах можна їздити лише з конвоєм. Наші сили не можуть взяти верх над бандами. Тому і населення більше з нами не співпрацює"⁶¹. Рейхскомісар Е.Кох доповів своєму шефові, що "українські націоналістичні банди мають своє суворе й уміле керівництво і подиву гідне озброєння; треба припустити, що ці банди почали методично збирати зброю і боєприпаси одразу ж після приходу німецького вермахту... Об'єкти, на які нападають банди, - це важливі для доступу в країну і постачання фронту залізниця, шляхи і мости, державні господарства, молочарні, склади зі збіжжям і сіном, а також доступні їм промислові підприємства"⁶².

Виходячи з критичної ситуації, в якій перебували гітлерівці на протипов-

стаиському "фронті", з червня 1943 р. вони, намагаючись перехопити ініціативу, розгорнули масштабні бойові операції проти УПА. Командування карателями здійснював генерал Гінцлер, а з липня - фон дем Бах-Залевські. У червневому та липневому наступі проти українських партизанів взяли участь 10 тис. німецьких і польських поліцаїв та жандармів, 10 батальйонів мотопіхоти з артилерією, 50 танків і бронемашин, 27 літаків⁴¹, угорські частини та 5 бронепоездів⁴².

Здійснюючі каральні операції проти УПА, нацисти одночасно потурбувалися про ідеологічну підготовку своєї акції. В селах і над лісовими масивами розкидалися листівки, в яких ОУН називалася "зряддям жидівського большевизму", стверджувалося, що "кремлівські жида стоять у зв'язку з ОУН", а УПА керують "агенти Москви"⁴³, "що Бандеру призначили старшим большевиком України"⁴⁴ тощо. Поряд із бойовими діями й ідеологічною "обробкою" гітлерівці широко застосовували масовий терор проти мирного населення. Протягом тижня було заарештовано й страчено українську інтелігенцію Рівного, Луцька й Кременця (понад 2 тис. осіб), спалено цілі села (Малин, Уличів, Губків, Манн та ін.)⁴⁵. Протягом 20 - 25 липня 1943 р. гітлерівці бомбили з літаків населені пункти Лабрів, Радомишль, Суховою, Вільче⁴⁶.

За німецькими даними, активність повстанців після каральних акцій проти них навіть зросла. Особливо дошкульними виявились удари на півночі Волині, куди командування перевело великі повстанські з'єднання з півдня краю. 24 липня 1943 р. націоналістичні партизани розбили карателів біля села Рядовичі Туринського району, вбивши при тому близько ста окупантів. У ніч з 19 на 20 липня 1943 р. загін Ю.Стельмашука ("Рудого") захопив місто Камінь-Каширський і утримував його протягом дня, вивізни великі трофеї й знищивши сто німецьких солдатів⁴⁷. У липні 1943 р. відділи УПА активно рейдували Житомирщиною. Тільки в одному з боїв біля с. Устинівки повстанці ліквідували понад 130 гітлерівців, а під час нападу на місто Коростень роззброїли німецьку поліцію⁴⁸.

Загалом протягом липня 1943 р. Українська повстанська армія здійснила 295 атак на німецькі опорні пункти, 682 саботажні акції на залізниці, 119 нападів на господарські об'єкти. Наступного місяця активність націоналістів ще більш посилилася - 391 напад на німецькі гарнізони, 1034 диверсії на залізниці, 151 атака на підприємства⁴⁹. Під час боїв- і сутичок з окупантами у червні - вересні 1943 р. загинуло 1237 українських повстанців і понад 3 тис. гітлерівців⁵⁰.

Наслідком успішної боротьби УПА з нацистами стало намагання націоналістів узяти під свій контроль суцільні території, в тому числі й захопивши районні центри. Під контролем загонів по черзі побували Володимирець, Стенань, Висоцьк, Добровиця, Людвипіль, Деражня. Але для утримання їх на довгий час сил у командування Повстанської армії не вистачало. Тому "повстанські республіки", головним чином, виникали у сільській місцевості - там, де поблизу були великі лісові масиви (Кременеччина, Ковельщина, Степанщина, Деражненщина, Кореччина, район Володимира-Волинського тощо)⁵¹. На підконтрольних УПА територіях із липня 1943 р. уся повнота влади належала місцевим командирам збройних загонів і керівникам мережі ОУН. Щоб упорядкувати адміністративні, господарські та інші питання, головне командування УПА 15 серпня 1943 р. оголосило себе єдиною законною владою на всіх звільнених від німців територіях України⁵².

Виходячи з того, що найважливішою проблемою для українського селянства упродовж віків було "земельне питання", керівництво УПА видало 15 серпня 1943 р. своєрідний "декрет про землю" - "розпорядження в земельній справі головної команди Української повстанчої армії"⁵³. Основними пунктами цього документа були пункти про ліквідацію колгоспів і про перехід у власність українських селян усіх земель колишніх польських земле-

власників і колоністів⁷⁷". Розпорядження не встановлювало максимального чи мінімального земельного наділу. Лише у четвертому пункті наголошувалося, що "нормою наділу для одноосібних приватних господарств має бути така кількість землі, яка, з одної сторони, давала б змогу провадити вповні самовистарчальне господарство, а з другої сторони, яка може бути оброблена власною працею даної сім'ї"⁷⁷.

З цитованого вище легко помітити бажання авторів документа уникнути можливості створення будь-яких передумов для виникнення великих господарств, в яких використовувалася б наймана праця. Ставка робилася насамперед на середняцькі господарства - надійну суспільну опору для УПА. Однак не виключалася можливість і колективного господарювання, у випадку, якщо більшість колгоспників не бажала утворення одноосібних приватних господарств, дозволялося продовжувати "колгоспну господарку на артільних засадах"⁷⁸.

Впровадження у життя земельної реформи викликало гостру необхідність створювати органи місцевого самоврядування. З цією метою 27 серпня 1943 р. тодішній головний командир УПА Р. Клячківський ("Клим Савур") видав наказ №7, в якому зазначалося: "УПА в боях з окупантами України, імперіалістами - Москвою та Німеччиною - здобула цілий суцільний ряд теренів. На цих теренах, де безоглядно панує УПА, треба урегулювати життя громадян, завести бодай частинно певне нормальне життя. Негайно приступити до:

1) Вибору сільських і районів рад. До кінця місяця вересня запропонувати їх вибір до затвердження місцевими політичними чинниками УПА.

2) Вибору земельних комісій, які згідно із зарядженням УПА з дня 15.8.43 р., мають бути поділені поміж селян. Усі землі колгоспні, фільварочні, залишені поляками, мусять бути до 30 вересня 43 р. розділені, поорані і засіяні. 30.9.43 р. зложити акти розподілу землі поміж селянами до затвердження через УПА"⁷⁹.

У цьому ж наказі окремо йшлося про запровадження обов'язкової загальної освіти шкільної молоді, в зв'язку з чим до 30 вересня 1943 р. рекомендувалося розпочати роботу всіх "народних, середніх та фахових шкіл"⁸⁰. Також наказувалося провести поголовний медичний огляд школярів силами лікарів з УПАКІ.

Масштабні плани щодо земельної реформи, організації постачання армії та нормалізації освітнього життя краю вимагали створення міцної адміністративної бази. Правовою основою для створення цивільної адміністрації стало "Розпорядження з дня 1 вересня 1943 р. про встановлення адміністрації на території України, видане головною командою Української повстанчої армії, як найвищої та одиноко-суверенної влади на звільнених землях України"⁸². Даний документ досить цікавий за своїм змістом, адже він, фактично, був своєрідним законом про організацію влади у майбутній Українській державі. Перша стаття проголошувала, що "терен України під оглядом адміністративним поділяється на: 1) села й міста, 2) райони, 3) повіти (округи), 4) області. Міста поділяються на: а) містечка, що нарівні із селами підлягають районним управам, б) міста, що підлягають безпосередньо повітовим (окружним) управам, в) міста, що підлягають безпосередньо обласним управам, г) міста, що підлягають безпосередньо Міністерству внутрішніх справ, загалом Раді Міністрів. Поділ міст зумовлюється кількістю населення та економічними й стратегічними чинниками"⁸¹.

На всіх рівнях, від села до області, передбачалося створення виконавчих органів влади у формі "управ" (замість радянських виконкомів) та виборних рад. Право обирати й бути обраним до міських, районних і повітових рад мали всі громадяни, які досягли 18 років. Стосовно обласних рад та вищих органів державної влади, таке право надавалося з 21 року⁸². Компетенції

міських, районних, повітових й обласних управ визначалися досить широкими. Вони обіймали усі справи "адміністративного, економічного, культурного, освітнього, поліційного характеру, а крім того, деякі справи військові і справи судові господарчого характеру"⁸¹.

Розпорядження про впровадження цивільної адміністрації почало реально втілюватися в життя з першого ж дня його підписання. У звітах оунівської політичної референтури надрайону "Кодак" (північна частина Волинської області) за 15 жовтня 1943 р. стверджувалося: "Ковельський, Голобський, Голловенський райони опановані нашою адміністрацією у 80 %; Матіївський, Маєвицький райони - 60 %; Шацький, Любомильський, Заболоцький, Любешівський райони - 20 % і менше; Ратненський, Камень-Кашмірський, Седлищанський також на 60 - 70 %. Адміністрація по селах розбудувалась досить швидко. Зараз, по виступі УПА, по селах почала розбудовуватись наша адміністрація. Адміністрація районів почала розбудовуватись від половини вересня цього року і ще досі є в стадії розбудови"⁸⁶. Про впевненість УПА у власних силах і перспективності своєї боротьби свідчить також згадка про майбутні вибори до райрад, яка міститься у цитованому вище документі. Очевидно, якщо б повстанці повністю не визволили від гітлерівців і не контролювали цілих районів, то їм би не доводилося думати про організацію волевиявлення місцевого населення.

Масштабні плани УПА були, значною мірою, дезорганізовані наближенням німецько-радянського фронту. Німецькі фронтові частини буквально заповнили Волинь, відступаючи під ударами Червоної армії. У важких боях із переважаючим ворогом, у жовтні-листопаді 1943 р. повстанці знищили понад півтори тисячі німців. Втрати упівців сягнули 414 осіб убитими⁸⁷. У той же час почалися перші масштабні зіткнення між загонами УПА-Захід і німцями в Галичині. У Карпатах, біля Липовиці, в боях з УПА загинуло понад 200 окупантів. У жовтні-листопаді 1943 р. запеклі сутички між відділами УПА і карателями мали місце на Станіславщині і Самбірщині⁸⁸.

Однак останні місяці 1943 р. чітко продемонстрували усьому світові, що гітлерівський "тисячолітній" рейх прямує до свого безславного кінця. Вермахт тріщав під могутніми ударами зі Сходу, а союзники Німеччини після виходу з війни Італії мріяли тільки про те, щоб швидше розірвати свої стосунки з майбутнім політичним трупом. За таких умов командування УПА провело переговори з Бухарестом і Будапештом, а також низку локальних переговорів із командирами окремих частин і з'єднань угорців, італійців, словаків, румунів, латишів. Сенс розмов зводився до укладення угод про ненапад, підтримки УПА зброєю в обмін на продовольство й спокійний прохід підконтрольними повстанцям територіями. Переговори ж у Бухаресті і Будапешті, на думку більшості дослідників, також були спробою вивести українське питання на міжнародну арену, можливо ввійти у контакти з країнами Заходу.

Так само тактичний характер мали переговори представників ОУН і командування УПА з німцями влітку й восени 1943 р. В обмін на зброю, спорядження, боєприпаси, обіцянки звільнити з тюрем лідерів Організації і можливість загонам УПА переходити фронт, повстанці обіцяли дотримуватися нейтралітету при зустрічах з німецькими частинами, а також постачати вермахт розвідувальною інформацією і дезорганізувати радянський тил. Для обох сторін такі переговори були цілком логічними. Німці були зацікавлені в максимальній стабілізації свого тилу й спрямуванні енергії повстанців проти радянської влади. Націоналісти розуміли марність боротьби з нацистами, які залишали українські землі. Окрім того, у світлі майбутніх перспектив затяжної антирадянської війни слід було використати нагоди без кровопролиття "розжитися" військовим майном утікаючих німців. Однак з німецьких документів цього періоду чітко видно, що реально досягнуті домовленості не виконувалися. Гітлерівці, як правило, не давали зброї, мотивуючи це тим, що

невідомо яка інстанція має займатися передачею озброєння, а також постійно скаржилися на те, що націоналісти продовжують роззброювати їхні підрозділи, нападають на обози, господарські об'єкти і своєю агітацією сприяють дезертирству з дивізії "Галичина" та української поліції. Представники ОУН на переговорах, у свою чергу, закидали нацистам грабунки, знищення при відступі економіки краю, вивезення людей і небажання звільнити політичних в'язнів. Одним словом, переговори проходили в атмосфері взаємної недовіри і намагання ошукати своїх візаві. Зрештою, після трьох років окупації годі було сподіватися на щось інше.

Як бачимо, проблема внеску ОУН і УПА у антинацистську боротьбу на території України є досить цікавою і багатогранною. Стосунки українського націоналістичного руху й Німеччини зазнавали постійних змін залежно від геополітичної ситуації. Однак за будь-яких умов оунівці намагалися діяти таким чином, щоб максимально використати обставини на користь боротьби за самостійну Українську державу. Коли інтереси України (в уяві лідерів ОУН) потребували співробітництва з Німеччиною - вони йшли на співпрацю (доволі часто навіть на шкоду своїм політичним інтересам та іміджу на міжнародній арені), коли була необхідність поберегти сили, перебуваючи в стані нейтралітету, націоналісти займали вибірково позицію, але коли обставини вимагали боротьби з рейхом, УПА вела цю боротьбу самовіддано, масштабно і безкомпромісно. Документи однозначно свідчать про те, що повстанський рух, організований і очолюваний ОУН, довгий час мав антинімецький характер, що нацисти з 1942 р. саме в українських націоналістах бачили найбільшу загрозу своєму пануванню в краї. УПА зробила максимум, що в такій ситуації могла зробити партизанська армія, яка не користувалася зовнішньою підтримкою. Від гітлерівців було визволено значні території, на яких не функціонувала окупаційна адміністрація, зривалися поставки сільськогосподарської і промислової продукції, сировини, визволялися люди, призначені до вивозу у Німеччину, знищувалися засоби комунікації, вбивалися представники цивільної адміністрації, дезорганізувалася місцева поліція тощо. Тому, на наш погляд, цілком закономірно було б визнати, що ОУН і УПА зайняли свою почесну сходинку в ієрархії борців за свободу України та звільнення її від гітлерівського рабства.

¹ Літопис УПА. Нова серія. - Київ; Торонто, 1995. - Т. 1. - С 239.

² Гайвас Я. Українсько-німецькі стосунки під час Другої світової війни // Сучасність. - 1985. - Ч. 10. - С 62-64.

³ Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Лисяк-Рудницький І. історичні есе. - К., 1994. - Т. 2. - С 258-259.

⁴ Грицак Я.І. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX - XX ст. - К., 2000. - С 221.

⁵ Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні (Переклад з французької). - Париж, 1986. - Репринт, вид. - Львів, 1992. - С 92.

⁶ Дружини українських націоналістів у 1941-1942 роках. - Мюнхен, 1953. - С 4.

⁷ Нація в поході. - № 9-10, липень, 1941.

⁸ Центр, держ. арх. вищих органів влади та управління України (далі - ЦДАЕЮВУ). ~ Ф. 3959. - Оп. 2. - Спр. 12. - Арк. 18.

⁹ Грицак Я.І. Назв, праця. - С 216.

Ю ЦДАВОВУ. - Ф. 3959. - Оп. 2. - Спр. 45. - Арк. 22.

¹¹ Пігідо-Правобережний Ф. "Велика вітчизняна війна". Спогади та роздуми очевидця. - К 2002 — С 56

¹² Патрляк І.К. Військова діяльність ОУН(б) у 1940-1942 рр. - К., 2004. - Додатки. - С. 426-596.

¹³ У лавах дружинників: спогади учасників (упорядковані Мирославом Кальбою). - Денвер, 1982. - С. 7.

- ¹⁴ Детальніше див.: *Патриляк І.К.* Назв. праця. - С. 135-207.
- ¹⁵ *Киричук Ю.* Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-х -50-х років ХХ ст. - Львів, 2000. - С 15.
- ¹⁶ *Русначенко А.* Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. - К., 2002. - С 28.
- ¹⁷ ЦДАВОВУ. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 42. - Арк. 1-2.
- ¹⁸ *Кентій А.В.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1941-1942 рр.). - К., 1998. - С. 93.
- ¹⁹ *Лебедь М.* УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську самостійну соборну державу. - Ч. 1. Німецька окупація України. - Б. м.в. - Сучасність. - 1987. - С 29-30.
- ²⁰ Детальніше див.: *Нікольський В.М.* Підпілля ОУН(б) у Донбасі. - К., 2001. - 177 с
- ²¹ ЦДАВОВУ. - Ф. 3838. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 24.
- ²² *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. — С. 193.
- ²³ Там само. - С 194.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Збірник документів і матеріалів. - Львів; Київ, 2001. - С 448.
- ²⁷ Там само. - С 456-457.
- ²⁸ *Русначенко А.* Назв. праця. - С 68.
- ²⁹ *Гайвас Я.* Переламовий рік // Організація українських націоналістів 1929-1954. - Б.М.в. На чужині, 1954. - С 297 - 298.
- ³⁰ *Вовк О.* До питання про першого командира Української повстанської армії // Український визвольний рух. - Збірник № 1. - Львів; М., - 2003. - С 153-154.
- ³¹ *Косик В.* Назв. праця. - С 237.
- ³² *Косик В.* УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. - Збірник № 1. - С. 63.
- ³³ *Вовк О.* Назв. праця. - С 155.
- ³⁴ *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С 241.
- ³⁵ *Косик В.* Українська повстанська армія. Короткий історичний огляд // Визвольний шлях. - 2002. - Кн. 10. - С 56.
- ³⁶ Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області, архівно-кримінальна справа Ю.О. Стельмашука. - Т. 1. - Арк. 43.
- ³⁷ *Русначенко А.* Назв. праця. - С.78.
- ^{31*} Там само.
- ³⁹ Там само.
- ⁴¹ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Українська повстанська армія та збройні формування ОУН у Другій світовій війні // Воєнна історія. - 2002. - № 5-6. - С 18.
- ⁴¹ ЦДАВОВУ. - Ф. 3837. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 2-3.
- ⁴² *Русначенко А.* Назв. праця. - С.78.
- ⁴³ *Ліпкан А.* Боротьба УПА з німецьким окупаційним режимом // Воєнна історія. - 2002. - № 5-6. - С 55.
- ⁴⁴ Там само.
- ⁴⁵ *Киричук Ю.* Історія УПА. - Тернопіль, 1991. - С 13.
- ⁴⁶ *Мірчук П.* Українська повстанська армія, 1942-1952. - Мюнхен, 1953. - Репринт, вид. - Львів, 1991. - С 39.
- ⁴⁷ *Косик В.* Українська повстанська армія... - С 57.
- ⁴⁸ Там само.
- ⁴⁹ ЦДАВОВУ. - Ф. 4620. - Оп. 3. - Спр. 100. - Арк. 78.
- ⁵⁰ *Косик В.* Українська повстанська армія... - С 58.
- ⁵¹ Там само.
- ⁵² Там само.
- ⁵³ Там само.
- ⁵⁴ Там само.
- ⁵⁵ *Русначенко А.* Назв. праця. - С 78.
- ⁵⁶ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Назв. праця. - С 18.
- ⁵⁷ Там само.
- ⁵⁸ *Вовк О.* Назв. праця. - С 157.
- ⁵⁹ *Лебедь М.* УПА... - С 54.
- ⁶⁰ *Косик В.* УПА в німецьких документах // Український визвольний рух. - Збірник № 1. - С 67.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само.
- ⁶³ *Косик В.* Українська повстанська армія. - С.59.
- ⁶⁴ *Русначенко А.* Назв. праця. - С 89.
- ⁶⁵ *Косик В.* УПА в німецьких документах. - С 67.
- ⁶⁶ *Русначенко А.* Назв. праця. - С 88.

- ⁶⁷ Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Назв. праця. - С. 19.
⁶⁸ Русначенко А. Назв. праця. - С. 87.
⁶⁹ Там само. - С. 89.
⁷⁰ Літопис УПА. Нова серія. - Т. 1. - С. 41.
⁷¹ Косик В. Українська повстанська армія... - С. 59.
⁷² Муковський І.Т., Лисенко О.Є. Назв. праця. — С. 19.
⁷³ Русначенко А. Назв. праця. - С. 95.
⁷⁴ ЦЦАВОВУ. - Ф. 3837. - Оп. 1. - Спр. 9. - Арк. 55.
⁷⁵ Там само. - Ф. 3833. - Оп. 1. - Спр. 48. - Арк. 1.
⁷⁶ Там само.
⁷⁷ Там само.
⁷⁸ Там само.
⁷⁹ Там само. - Арк. 10.
⁸⁰ Там само.
⁸¹ Літопис УПА. - Торонто, 1976. - Т.1. - С. 170 - 171.
⁸² ЦЦАВОВУ. - Ф. 3837. - Оп. 1. - Спр. 8. - Арк. 20.
⁸³ Там само.
⁸⁴ Там само.
⁸⁵ Там само. - Арк. 22.
⁸⁶ Там само. - Ф. 3838. - Оп. 1. - Спр. 58. - Арк. 29.
⁸⁷ Косик В. Українська повстанська армія... - С. 61.
⁸⁸ Там само. - С. 63.

In the article, the author examines the question of OUN's and UPA's relations with the Germans in the Great Patriotic War years and Insurgent Army's participation in the struggle with Hitlerite invaders.